

ЕТНОКУЛЬТУРОЛОГІЯ

УДК: 615.89(477.54)(091)

С. К. Бондаренко, С. М. Заїка, О. М. Рудь
Відділ культури і туризму Ізюмської районної державної адміністрації

ЛІКУВАЛЬНІ ЗАМОВЛЯННЯ В ІЗЮМСЬКОМУ РАЙОНІ: ВНУТРІШНЯ ФОРМА І ЛОГІКА ФУНКЦІОНУВАННЯ

У статті розглянуто текст, сюжет, структура і функції лікувальних замовлянь в Ізюмському районі Харківської області. Виокремлено дискурсивні коди замовлянь. Доведено, що за зовнішньою формою замовляння являють собою приклад індоєвропейської архаїки, синтезованої з народним православ'ям, а за внутрішньою формою – приклад магічного мислення, котрий діє на основі партиципації.

Ключові слова: лікувальні замовляння, магічне мислення, партиципація.

В статье рассмотрено текст, сюжет, структура и функции лечебных заговоров в Изюмском районе Харьковской области. Выделены дискурсивные коды заговоров. Доказано, что во внешней форме заговоров представляют собой пример индоевропейской архаики, синтезированной с народным православием, а во внутренней форме – пример магического мышления, которые действует на основе принципа партиципации.

Ключевые слова: лечебные заговоровы, магическое мышление, партиципация.

The paper considers text, plot, structure and function of healing spells in Izyum district of Kharkiv region. Discursive codes of the spells are distinguished. The author convincingly proves that the outer shape of the plots, represents an example of Indo-European archaic, synthesized with the folk orthodoxy. In the internal form, they are an example of magical thinking, which operates on the basis of participation principle.

Keywords: healing spells, magical thinking, participation.

Народна медицина на Ізюмщині являє собою комплекс аутентичних культурних практик, що засновані на розгалуженій базі вербальної й імітативної магії і тісно пов'язаний з народним православ'ям. Дослідження, які провів Районний організаційно-методичний центр при Відділі культури і туризму Ізюмської районної адміністрації навесні 2016 р., дало змогу виявити і визначити стан збереження деяких форм народної медицини на Ізюмщині. Серед них велике значення має лікування замовляннями. У даній роботі замовляння ми будемо розглядати як артефакт однієї з історичних форм мислення [17].

Автори пропонують розглядати лікувальні замовляння як прояв магічного мислення (культурної архаїки) і спеціальну вербальну частину (внутрішню форму) лікувального ритуалу, що виконує роль схеми дій у ньому. Припускається, що замовляння, які супроводжують лікувальний обряд, є структурним елементом архаїчного мислення, якому притаманна власна логіка, що ґрунтується на принципі партиципації – уявленні про можливість безпосереднього впливу на матеріальні явища нематеріальними засобами [3].

У даній роботі ми розглянули текст, сюжет, структуру і функції лікувальних замовлянь на Ізюмщині на прикладі окремих замовлянь. Актуальність роботи зумовлюється непересічним значенням магічного мислення в сучасній українській ментальності. Предметом нашої роботи є записані тексти лікувальних замовлянь. Об'єктом виступає *внутрішня форма*, або структура замовлянь: текст, сюжет, стилістичні й історико-культурні особливості, логіка

© Бондаренко С. К., 2016

© Заїка С. М., 2016

© Рудь О. М., 2016

функціонування [7]. Метою дослідження виступає складання насиченого культурологічного опису внутрішньої форми замовлянь. Завданнями роботи є: стислий аналіз історіографії про замовляння на Слобожанщині; розгляд внутрішньої форми обраних замовлянь; тлумачення виявленої структури та функцій замовляння, як ритуального тексту, визначення його ролі в культурному просторі Слобожанщини. У роботі використовуються загальнонаукові методи аналізу, синтезу, порівняння і систематизації, та спеціальнонаукові методи, такі, як метод аналізу дискурсу й такий метод опису магічного мислення, який запропонував Л. Леві-Брюль [3]. Новизна дослідження полягає в тому, що обрані замовляння (проти застуди й проти бешихи у їх локальному варіанті) детально розглядаються вперше.

Лікувальні замовляння на Слобожанщині згадуються у краєзнавчих й етнографічних текстах від початку XIX ст. Історично склалися три парадигми історіописання про замовляння на Слобожанщині: 1) *Аматорсько-краєзнавча* (до неї належить традиція записування і систематизації місцевих замовлянь краєзнавцями-аматорами від XIX ст. до наших днів, у якій превалює ангажований народницький підхід) [1; 5]; 2) *Історико-етнографічна* – дана парадигма найширша: до неї слід відносити й класичні праці М. Сумцова, і сучасні роботи С. Швидкого, – всі вони відрізняються позитивістським стилем мислення і письма, ретельністю, нерідко ангажованою до текстуального виміру замовляння [11; 12]; 3) *Філологічно-етнологічна* (яку започаткував О. Потебня, використовував М. Красиков і багато інших етнологів) [4; 7; 9]. Вагомою рисою історіографії про лікувальні замовляння є спрощене ставлення до них: чи то як до небезпечного пережитку, чи то як до суто фольклорного елементу. Між тим, варто дотримуватися думки про те, що замовляння є самостійним культурним явищем.

Більшість підходів до систематики замовлянь спирається на зовнішні ознаки текстів [9]. Між тим, на нашу думку, найбільш привабливим виглядає підхід О. Потебні й Л. Леві-Брюля, орієнтований на внутрішню структуру тексту [7]. Користуючися цією настановою, перейдемо до розбору тексту вибраних замовлянь.

Перше замовляння стосується лікування застуди і звучить так: «*[Фрол] і Лавр, [Влад] і Харлам, Ніколай Чудотворець, Георгій Победоносець, мати Єлена, пресвятая Катерина, сніми й угаси хворобу, й однеси, во ім'я Отця і Сина, і Святого Духа, Амінь*». Формула даного замовляння вельми проста. Цілитель звертається до святих із проханням взяти дух хвороби й віднести його, при цьому, він просить Святого Духа сприяти. Очевидно, «*[Фрол] і Лавр*» – це християнські мученики Флор і Лавр, які вважаються покровителями коней. Цікаво, що культ святих Флора і Лавра сповідується у країнах Балкан. Зважаючи на розташування поряд із Ізюмщиною такого історичного регіону, як Слов'яносербія, можливо припустити, що пригадування цих святих пояснює саме балканський вплив. Між іншим, цікавим є й те, що схожі замовляння використовували *benandanti* у Фріулі, що межує зі слов'янізованою Країною [2]. Образи Флора і Лавра використовуються переважно у практиках народної ветеринарії. У стародавні часи пастухи замовляли Фавна, чи то іншого «духа місця», – прийти їм на допомогу у вправлянні з худобою. Обряд такого типу належить, вірогідно, до луперкалій. Отже, є підстави вважати, що наведений текст замовляння належить стародавній індоєвропейській спадщині. Зазначимо далі, що «*[Влад] і Харлам*» – це є Власій і Харлампій, християнські святі, які вважаються покровителями свійських тварин, особливо рогатої худоби, корів. Образ Святого Миколая є звичним для етномедицини на Україні. Натомість, пригадування образів Катерини Олександрійської і Святої Олени, на нашу думку, не знаходить раціонального пояснення, оскільки вони не є типовими святими для української традиції. Пояснення причини того, що текст замовляння з галузі ветеринарії використовується для лікування застуди перебуває за межами нашого дослідження.

Між тим, примітною є ритміка замовляння. Воно розказується виразно, і має віршовану структуру зі своєрідною архаїчною експресією, що ґрунтується на суфіксальних формах дієслів. Це замовляння за формою і ритмікою – білий вірш, де використовується чотиристопний (епічний) ямб. Ритмічна структура замовляння, рими використовуються для того, щоб полегшити запам'ятовування обрядового тексту. Зазначимо, що така форма полегшує трансляцію міфу і легітимізує його у структурі фольклору. Крім того, вона є джерелом гіпнотичного впливу на

пацієнта.

Розглянемо інше замовляння, що використовується для лікування еритематозного ураження, тобто так званого рожистого захворювання шкіри, і звучить так: «*[Первим разом, Божим часом, бешиха, бешиха, вітрова чи глазова, чи на куску іспита, я визиваю, я викликаю – іди на очерета, на болота, на високі ліса, де люди не ходять, де птиці не літають, – тут тобі не [робить уроків], кості не ломить, червоної крові не пить, крещьоного раба [...] крещьоної [...], і ти, пресвятая Богородиця, помоги, Господи, і ти, святий Владико, помоги, Господи, – освяцяю, окропляю, злих духов ізгоняю, Отцу і Сину і Святому Духу, Амінь]*».

Примітно, що цілитель використовує характерну формулу підбору найліпшого часу для лікування, – часу, що сприятливий для Бога, силою якого і здійснюється лікування. Формула «первим разом» є характерним прикладом використання «магії чисел» в українській етномедицині [15]. Магічна формула замовляння розпочинається зі звертання до духу хвороби – бешихи, яка спричинила захворювання. Повторення мають компульсивний характер і переслідують мету формувати гіпногичний ритм тексту.

Усі дії цілитель чинить усередині світу, який створюється з образів, що складають текст замовляння. Завдяки переліку прикметників лікар розкриває систематику «духа хвороби». У даній систематиці цілитель розрізняє їхню форму. Ця систематика має генетичну природу, оскільки пояснює типи бешихи від їх походження – від вітру, недоброго ока, чар. Слідом за тим лікар «викликає» дух бешихи і наказує йому. Між тим, як зазначають дослідники, наказний характер звертання до хвороби не є характерним для українських замовлянь [11; 12].

Цілитель «наказує» духу бешихи йти в безлюдну місцевість (де не ходять люди і не літають птахи). Очевидно, що «перебуваючи» у цій місцевості, дух хвороби не може чинити зла, оскільки не має для цього об'єкта, з яким може вступати у відносини партиципації. Наступна формула в замовлянні оперує перемінною, на місце якої цілитель підставляє ім'я хворого і своє ім'я. Після цього цілитель звертається за допомогою до Христа і Бога-отця, і окроплює пацієнта святою водою, яка «виганяє злих духів». Замовляння закінчується літургійним формулюванням, однак, не повторює порядок церковної меси. Дане замовляння по суті є частиною обряду екзорцизму. Показово, що текст, подібний до того, що супроводжує обряд, який ми розглядаємо, згадується у Євангелії. Отже, даний обряд вигнання бешихи перебуває в руслі традиції народного православ'я Слобожанщини.

Замовляння спирається на кілька дискурсивних кодів. Код задає основу тексту цілителя. Серед кодів замовляння ми пропонуємо виокремлювати: 1) *Код загадки*, який задає ірраціональний характер тексту, обґрунтовує відсутність у ньому звичної логіки; 2) *Культурний код*, який задає фольклорну форму замовляння; 3) *Мовний код*, який задає українську мову як семантичне поле; 4) *Історичний код*, який визначає порядок нашарування еволюційних форм магічного мислення, що використовуються в замовлянні; 5) *Комунікативний код*, що визначає спосіб звертання до явищ магічного світу, встановлює їхню ієрархію; 6) *Символічний код*, що задає значення образів (семантику); 7) *Акційний код*, або код дії – визначає порядок елементів обряду.

Коди формують «магічний простір», у якому спільно «діють» лікар і пацієнт. У ньому явища, міфічні істоти, звірі, образи, святі, хвороби і люди здатні впливати одні на одних. Це є головним принципом магічного мислення, що Л. Леві-Брюль визначив, як явище *партиципації* [3]. Саме в уявному світі, а не в реальному, існують болота і очерета, на які відсилають бешиху. Вони не є реальними болотами і очеретами, а лише символізують їх. Лікар виступає провідником у світ міфу, де відбувається лікування. Отже, магічний світ створюється за допомогою плетива слів (себто тексту), яке продукує цілитель. Між тим, магічне плетиво замовляння являє собою приклад добре структурованого, систематично розвиненого марення. Як і усяке міфологічне, лікувальний обряд має зміст (фабулу) і логіку. З точки зору поетики, плетиво магічного світу замовляння являє собою приклад драми, у якій діють персонажі (дійові особи). Взаємодія між діями у магічному плетиві може бути зображена у схематичний спосіб за допомогою «квадрату партиципації» – таблиці, що виглядає таким чином:

Цілитель; Відьма;

Святий Дух;	Нечиста сила;
Бог;	Чорт;
Пацієнт;	Хвороба;

Користуючись даною таблицею, можна формалізувати внутрішні зносини між персонажами (дійовими особами) в замовлянні. Природно, що ці зносини можуть формуватися як по вертикалі, так і по горизонталі й діагоналі, й утворювати ряди. Саме вздовж цих рядів і «прямує» думка цілителя під час здійснення ним обрядових дій.

Кожний з елементів «квадрату партиципації» є «вузлом», до якого можуть прикріплюватися інші змінні (знаки), що означають те чи інше явище, лікарську рослину, колір тварини, певну погоду, час доби, чистоту води, тон голосу, ритм, вид дерева, свято, розп'яття, простір, дух, виїмку на тлі вилитого воску, людське око, руку, кістку, предмет одягу, кілок, глибину неба тощо. «Вузол» має валентність, тобто здатність «зачіпати» на себе вервечки інших партиципаторних об'єктів. «Воротами» вузла є знак, який відкриває або закриває шлях партиципації від вузла до множини явищ [10]. Отже, добір структури замовляння відбувається на підставі алгебраїчних дій над змінними (знаками) і числами (множинами явищ, що уособлені у словах). Тому поєднання дій святих, явищ, предметів, одночасно віддалених і близьких, сприймається як нелогічне. «Алгебра» замовляння не враховує повсякденну семантику слів й образів.

Кожна «магічна змінна» має число. У тексті замовляння «числа» підбираються цілителем у числівник і знаменник ритуальної формули. Це нагадує гру в карти, де сильна карта «б'є» слабшу. У цьому лежить практичний смисл ієрархії, «старшинства» магічних образів. Образи «працюють» тоді, коли мають математичне вираження [16]. Воно дозволяє складати образи поза їхнім релігійним чи повсякденним контекстом, поза звичною семантикою. Образи, позбавлені звичної семантики, наділяються магічним значенням. Цілитель використовує в замовлянні саме приписуване магічне значення слів й образів.

У названий спосіб замовляння складає «машину мислення», своєрідний «арифмометр», у котрий можливо «вводити» слова та образи речей, взяті з «анамнезу» пацієнта. Аналіз вербальної картини особи пацієнта має, тому, особливе значення. Мова, яку використовує лікар, повинна мати загальні місця з мовою пацієнта для того, щоб правильно чинити зміну семантики слів й образів. Завдяки цьому відбувається «злиття горизонтів», узгодження семантичних процесів, що відбуваються у свідомості цілителя і пацієнта.

Оперуючи «магічними величинами», що одночасно є символічними предметами, цілитель фактично оперує тотемами, «ляльками», персоніфікованими образами явищ. Цікавою є подібність дій лікаря й дитячої гри у ляльки. І те і те є модель. У цьому полягає примітивізм народної медицини, що є одночасно найглибшим, соматичним рівнем його архаїки. Наче тримаючи у руках ляльки, цілитель змушує магічні «сили» взаємодіяти між собою, наближаючи і віддаляючи умоглядні «ляльки» у плетиві обряду. Робота цілителя з образами відбувається на своєрідній «сцені уяви». «На сцену» виводяться образи, відіграють роль і зникають. Пацієнт повторює в уяві той магічний «вертеп», який ставить для нього цілитель за допомогою замовляння.

Лікар, що практикує народну медицину, довго вчиться управляти «машиною замовляння». За допомогою цієї «машини мислення» цілитель здійснює «монтаж» відносин між вузлами ритуальної схеми. Навряд чи ця система може вважатися такою, що нею здатен оволодіти кожний. В Ізюмському районі нам зустрілися приклади, коли досвідчений цілитель-травник не міг засвоїти «алгебру» замовлянь і відмовився від їх застосування. Дійсно, поза межами логічної системи архаїчної раціональності замовляння втрачають будь-який сенс.

Унаслідок проведеного дослідження було встановлено, що лікувальні замовляння, які побутують на Ізюмщині, за зовнішньою формою являють собою приклад індоєвропейської архаїки, синтезованої з народним православ'ям, а за внутрішньою формою – є живим прикладом архаїчного магічного мислення, що дозволяє розкривати його логіку. Логіка магічного мислення не має нічого спільного з сучасною науковою логікою і функціонує на основі принципу партиципації, який реалізовується за допомогою свідомого управління цілителем семантикою слів й образів, що використовуються в замовлянні.

Перспективи подальшого дослідження полягають у виявленні зв'язку структури замовляння з іншими формами побутування народної медицини, а також в осмисленні ролі й образу цілителя як центральної фігури лікувального обряду. Велике значення має порівняння виявлених замовлянь із замовляннями, що використовуються в ритуальних практиках інших етнічних спільнот.

Література

1. Ви, зорі-зориці. Українська народна магічна поезія / Упоряд. М. Василенко. – Київ, 1991. – 336 с.
2. Гинзбург К. Образ шабаша и ведьм и его истоки / К. Гинзбург // Одиссей. – Москва, 1990. – С. 132–146.
3. Леви-Брюль Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении / Л. Леви-Брюль. – Москва : Педагогика-Пресс, 1994. – 608 с.
4. Муравський шлях-97 : матеріали комплексної фольклорно-етнографічної експедиції / упоряд. М. Красиков, Н. Олійник, В. Осадча, М. Семенова. – Харків : ХДІК, 1998. – 360 с.
5. Новікова М. Прасвіт українських замовлянь / М. Новікова // Українські замовляння. – Київ, 1993. – 307 с.
6. Павлов О. Поетичні та психологічні моделі фольклорних магічних текстів / О. Павлов. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.harmony.com.ua/text/338.html>.
7. Потебня А. А. Теоретическая поэтика / А. А. Потебня ; [сост., вступ. ст. А. Б. Муратова]. – Москва : Высш. шк., 1990. – 344 с.
8. Романова О. Стереотипи магічного мислення в контексті українських, російських та білоруських замовлянь / О. Романова // Український історичний збірник. – 2008. – Вип. 11. – С. 100–112.
9. Темченко А. Історія вивчення традиційних замовлянь / А. Темченко // Матеріали до української етнології : зб. наук. пр. Вип. 13. НАНУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – Київ, 2014. – С. 59–72.
10. Фуко М. Рождение клиники / М. Фуко. – Москва : Смысл, 1998. – 310 с.
11. Швидкий С. М. Лікувальні замовляння в етномедицині Слобідської України ХІХ – поч. ХХ ст. / С. М. Швидкий // Science and Education a New Dimension: Humanities and Social Science. – 2013. – Vol. 6.
12. Швидкий С. Н. Структурно-функціональні особливості українських заговоров / С. Н. Швидкий // Молодой ученый. – 2013. – № 12. – С. 884–888.
13. Шевчук Т. Магічна поезія замовляння. Еволюція ритуально-поетичних формул / Т. Шевчук // Родовід. – 1993. – № 5. – С. 11–14.
14. Шуляк С. Міфологія українських замовлянь / С. Шуляк // Літературознавчі студії. – 2014. – Вип. 42 (2). – С. 373–380.
15. Шуляк С. Функціонування міфочисел у світі українських замовлянь / С. М. Шуляк // Мовні і концептуальні картини світу. – 2013. – Вип. 46 (4). – С. 367–374.
16. Boole G. An investigation of the laws of thought / G. Boole. – London, 1854. – 424 p.
17. Phillips S. Magical thinking in complementary and alternative medicine [Електронний ресурс] / S. Phillips // Skeptical Inquirer. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.csicop.org/SI/show/magical_thinking_in_complementary_and_alternative_medicine.